

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ազգային հերոս

ԶՈՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

(ՕՃԱՆԵԱՆ)

կեանին ու գործունէութիւնը

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

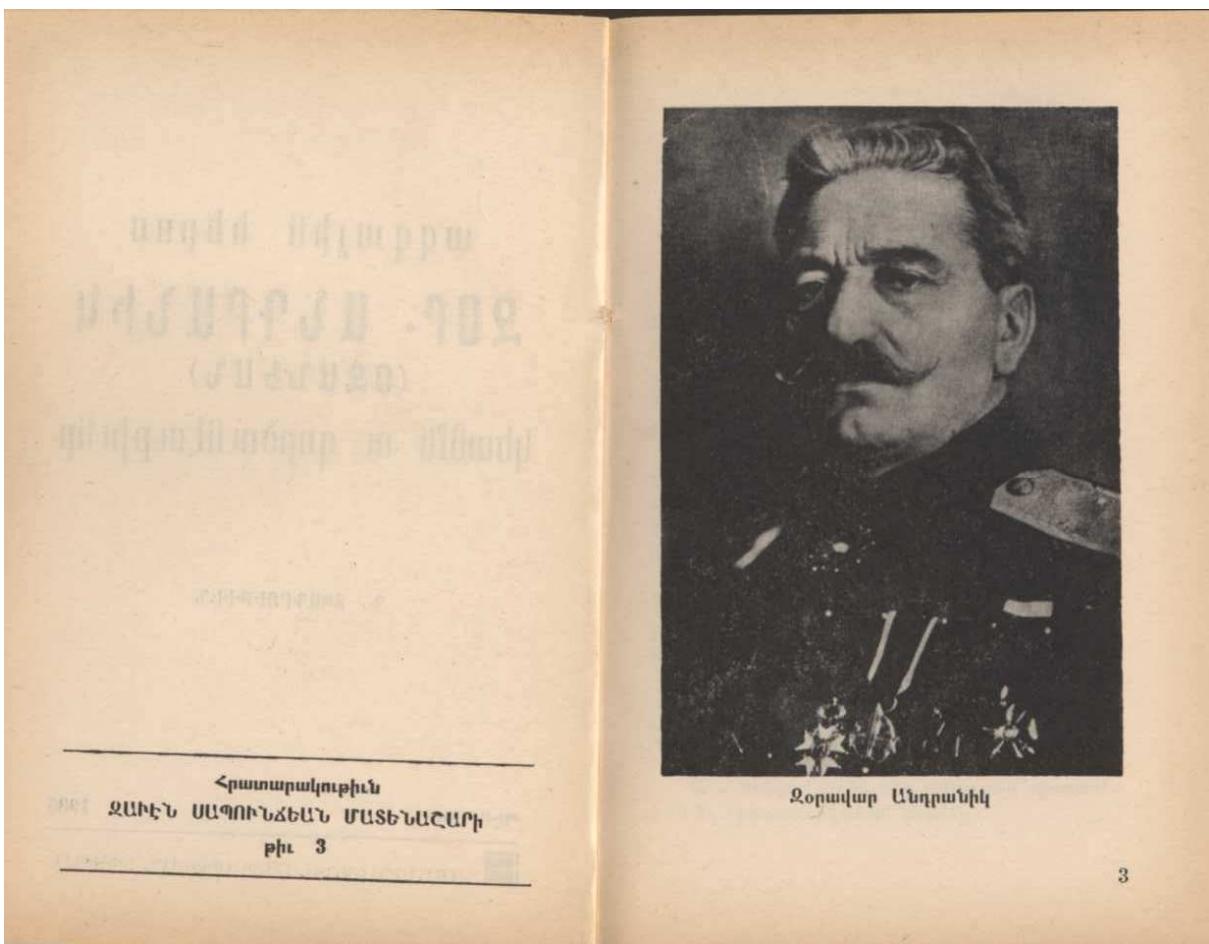
մասնավորապես՝

ՊԵՅՐՈՒԹ

1985

ՀԱՍՏԱԴՎԱՅԻՆ ՎԱՀՆ ՄԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գրքոյի ունի մէկէ աւելի հեղինակներ, ամփոփուած է Արսէն Մարմարեանի «Զօր. Անդրանիկ» եւ «Հայկական զօրամասը Պալքանեան պատերազմին» գործերէն, «Ազգակ» օրաթերթի կողմէ թերթօնի վերածուած՝ «Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները» եւ «Յուշերը» խորագրով։

Գ. Գուտուլեան 1927ին կատարած է ամփոփումը, որ ունեցած է երկու տպագրութիւն, 1927 եւ 1929 : Այս երրորդ հրատարակութիւնը մամուլին կը յանձննեմ պարզապէս նոր սերումդին մօտ զօր. Անդրանիկի յիշատակը վառ պահելու համար։

Այս առքիւ գրքոյի կցեցինք, Զօր. Անդրանիկի մահէն ետք իր մասին լոյս տեսած կարգ մը թերթերէն մէջբերումներ ինչպէս նաև Սիամանքոյի մէկ պոէմը նուիրուած Անդրանիկին։

Համաձայն Անդրանիկի գործունէութեան այս գրքոյի մէջ անմահն հերոսի կեանքը բաժնուած է հինգ շրջաններու, հետեւեալ ձեւով։

Ա.- Շննդավայրին մէջ անցուցած պատաճեկան եւ երիտասարդական կեանքը։

Բ. Յ. Յեղափոխական գործությունը Արեւադաստիարական մէջ :

Գ. Մասնակցութիւնը պալքամեան պատեպազմին :

Դ. Գործությունը համաշխարհային Ա. պատերազմին :

Ե. Պատերազմին ետք մինչեւ իր կեամբին վերջին օրերը :

Որոշած ենք, այս կարև գործերով նոր սեռական սեփականությունը դարձնել այլ նուիրեալ-ներու կեամբն ու գործությունը իմբ : Հաւատացած ենք, որ քանի մը էջով մերկայացած մեր իրատարակութիւնները պիտի ծառայեն նոր սերումնի դաստիարակութեան, խրան համբխամարով անոր գորգացումին :

Զ. Ս.

Հայէա, Հոկտեմբեր 1985

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԿԵԱՆՔԸ ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՄԷՋ

Անդրանիկ Օզանեան ծնած է 1866ին, Շապին Գարահիսար (Նիկոպոլիս), բարեսէր և աշխատա-
տոր ընտանիքի զաւակ եղած է:

Ունեցած է եղայր մը և երկու քոյրեր, իր կրտսեր եղոր կեանքը եղած է կարճատեւ :

Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Մուշեղան համակրթաբանին մէջ, երաժիշտ Յա-
կոր վարժապետ Խանութիւննեանէ և ուղիւներէ :

Փոքր հասակէն նետուած է կեանքի պայքա-
րին մէջ, փափաքած է ըլլալ և ատաղձագործ
մը: Աշակերտած է վարպետ Յովհաննէսեանի մօտ
և յետոյ գործած է Նիկողոս Միլլէթեանի և Մա-
կար Խուպիրեանի քով:

Անդրանիկ ծանօթ եղած է նախ իր թաղեցի-
ներուն և յետոյ՝ ամբողջ քաղաքին իրբեւ ըմ-
բոստ տղայ, բայց բարի և ուղղամբիու:

Տասնեօթը տարեկանին, ըստ տեղական սո-
վորութեան, կ'ամուսնանայ, սակայն իր ամուս-
նական կեանքը կը տեւէ քանի մը տարի: Կինը կը
մեռնի. անոր մաէնէն քանի մը շաբաթ յետոյ Անդ-
րանիկ կը կորսնցնէ նաեւ իր մանուկը, այլեւս ոււէ
ժառանգ չունենալով:

Երիտասարդ հասակին Շապին Գարահիսարի

6

7

մէջ մասնակցեցաւ տեղական կազմակերպութիւն-
ներու, ուր ստացաւ իր յեղափոխական առաջին
ներշնչումները և և ի յայտ եկան իր անհանդարու-
ու վառվուն բնաւորութիւնը, անդնկճելի կորովի
և զգայուն հոգիի բոլոր յատկանչական գիծերը:

Շապին Գարահիսարի մէջ թուրքէ մը վիրա-
տորուած հօրը զրէժք կը լուծէ. կը բանտարկուի
և յեղափոխականներու կողմէն բանտապահը կա-
շառուելով՝ կ'ազատի և Պոլսու կը զրիուի, ուր,
ակամայ աքսորականը, կամաց կամաց, աւելի կը
հասունայ յեղափոխական զաղափարներով:

Պոլսու, իր պանդխատութեան սև ու մութ, դա-
ժան և անկարեկիր օրերուն մէջ, ան ուրիշ իսէալ
չունեցաւ, բացի հայրենիքի զաղատութեան գա-
ղափարէն:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՄՈՒՆԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՒՄՏՄԱՑԱՑԱՍԱՆԻ ՄԷՋ

Պաթում անցնելու համար Անդրանիկ կը յա-
ջողի նաև ի վրայ իրբեւ ծառայող բանուոր մտնել:
Պոլսու իր երկու տարուան ծառայութեան ընթաց-
քին աւելցուցած էր քանի մը ոսկի: Այդ ոսկիներու
յոյսովն էր ճամբայ ինկած, երթարու թուսաս-
տան, անկէ անցնելու համար թրքական սահմանը:

Կարսէն մինչեւ Մուշ ունեցած ճամբորդու-
թիւնը թէեւ չատ տաժանեիք և սակայն ապագայ
մեծ հերոսի մը և իր կազմի գինուրականի մը յատ-
կութիւնները ցոյց կուտային:

Մշոյ գաշտի գիւղերէն մէկուն մէջ կը հանգի-
պի յարտնի յեղափոխականներու, որոնք չեն զլ-
ւանար զէնք մը տալու նոր զինուորին:

Այդ ժամանակ Մուշն ու Սասունը հազիւ կ'ու-
նենային քանի մը մոսին հրացաններ, մնացած-
ները բոլորը վատօղով լեցուելիք չլիքէներ և
բրդանմանն էին:

Անդրանիկի բախտին կ'իյնան այս վերջին
զէնքերին մէկը:

— Ինչ զէնք որ հիմա ձեռքս առնեմ չի տար
այն ասրուուր և յափշասկութիւնը, ինչ որ աը-
ւաս առաջին անգամ այդ հինցած զէնքը, կ'ըսէր
Անդրանիկ:

1896 Յուլիս 18ին, Վարդգէնի և Վուրգէնի
խումբին մէջ իրբեւ զինուոր իր առաջին յեղափո-
խական մկրտութիւնը ստացաւ: Ոչ ոք կը նար
գուշակել, որ այդ համեստ զինուորը օր մը
պիտի գանար հերոս, խմբագետ, բանակ զեկա-
արող և հայ յեղափոխութիւն մարմացնող
մէկը:

Անդրանիկ վերածնաւ հոգեպէս և իր յեղա-
փոխական խառնուածքը այսուհետեւ սկսաւ ձեւա-
լորուի և ստանալ ուժդին թափ ու թոփչքներ:

Անդրանիկ մինչեւ ետքն ալ մանկական ուշի-
մութեամբ և նոր զարոց մտնողի փափաքով կ'ու-
զէր սովորի ու սովորեցաւ. այսպէս, երկար տարի-
ներու ընթացքին, անիկա ձեռք բերաւ քաղաքա-
կան հասունութիւն և մանաւանդ ուազմակիտա-
կան հմտութիւն:

8

9

Սերոբ Աղբիկը

Մուշի և Սասունի մէջ գոյութիւն ունէր արդէն անմահ մը, Աղբիկը Սերոբը:

Անդրանիկ դարձաւ զինուոր մը անոր ձեռքին տակ. քիչ ժամանակէն ցոյց տուաւ կոռուի մէջ հը-

նարագիտութիւն եւ նորութիւն երեւան հանող մարդ. Նշանակուեցաւ տասնապետ եւ շատ չանցած դարձաւ խմբապետ:

Բոլորի համար անծանօթ չէ Անդրանիկի Սասունոյ կոփներու. ժամանակադրական կարգը. այդ կոփները նման են մէկը միւսին:

Անդրանիկի համար նշանակալի են չորս մեծ դէպէր.

1. Խալիլ վաշայի սպանութիւնը:

2. Առաքելոց վանքի կոփւը:

3. Ծովասարի կոփւը:

4. Աղթամարի մէջ պաշարութիւնը եւ ազատութիւնը:

1898էն յետոյ, Անդրանիկ կը վերագառնայ զարսկաստանէն, ուր խումբը վերակազմուած էր: Դաժան եւ սեւ, անօրինակելի յիշտակներով բովանդակուած լըջան է այս, մեր յեղափոխութեան համար:

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻԿԻ ՎՐԵԺԲ. — Սասուն սարը եւ Մուշի զաշտը բռնած է անլուր հալածանք: Վրայ կը հասնի Սասուն անման առիւծին՝ Սերոբ Աղբիկը եղերական մահը, մատնուած Գեղաշէնցի Առոյի եւ իր անզիտան մեղակեցներուն կողմէն:

Անդրանիկ կը սկսի շարունակել Սերոբի կիստ թողած գործը:

Անդրանիկի ընկերներուն մէջ ամենէն աչքառու, ամենէն հրեղէն դէմքն է Գէորգ Զաւուլը:

Անդրանիկ՝ ֆետայական տարապով

Գէորգ Զաւուլ

Անդրու սպանուած էր Խալիլ փաշայի ձեռքով։
Անդրանիկի մէջ ծնաւ վրէժը։ Մտադրեց ինքը
անձամբ լուծել իր վարպետին վրէժը։

Անդրանիկի եւ Գէորգ Զաւուչի գնդակները
սկսան սուրալ Մարնիկի գաղաթները։ Ոսկային
դաժան ցաւ մը ատեն ատեն կը բռնէր եւ գետին
կը նետէր անընկճելի Հերոսը։ Հերոսին տառապած
մէկ ժամուն լուր կը հասնի, որ Խալիլ պիտի անց-
նի իրենց ծահօթ ձորէ մը։

— Զիս շալկեցէք եւ տարէք ձորաբերանը, կը
հրամայէ Անդրանիկի։

Անդրանիկի մտերիմ զինակիցները վրայ կը
հասնին, կը իրատեն, բայց օգուտ չըներ։ Հայ
գիտակից զինուորի մը համար նուիրական է իր
խմբապետին հրաման։

Կը հասնի գնական ժամը։

Պատրաստ Խալիլ փաշան կը մօտենայ իր ձիա-
ւորներով Անդրանիկի պառկած տեղէն 50 քայլ
հնաւորութեան վրայ։

Կը սուլէ Անդրանիկի գնդակը, փաշան ընդ-
հուպ կիշնայ ձիէն։ Երկորոց եւ երրորդ գնդակ-
ները կը սուրան, կիշնան նաեւ փաշայի ձիւոր-
ներէն մէկ երկու հոգին ալ եւ միւսները կը փախ-
չին։

Անդրանիկ մոսցած է իր սոկորներուն դաժան
ցաւը. այժմ՝ կազդուրուած եւ սպաքինած է, կը
խոյանայ Խալիլ գիտակին վրայ եւ փոքրիկ սուրով
մը կը կորէ Սերոր փաշայի ոճրագործին զլու-

ից^(*)։ Այս խիզախ քայլով, Անդրանիկ հասա-
րակ զինուորի աստիճանէն ելաւ եւ եղաւ լրջանի
ժողովուրդի պաշտամունքի առարկայ։

Արինիմ դէմ պատասխանած էր արիւնով։

Սուրը, որով Անդրանիկ կտրկց Խալիլ փաշայի
գլուխը, Սուլթան Համբատի Խալիլին տուած չըտ-
նչանը եւ Խալիլի կնիքը, այժմ կը գտնուին Հ. Յ.
Դ.ի թանգարանը։

Սերոր Արքիւրի եւ ապա Պշարա Խալիլի ըս-
պանութեանց շարունակութեան մասին Խորէն,
իր «Հայ Եեղափոխականի մը յիշատակները» յու-
շագրութեան մէջ (Գ. Հատոր, Էջ 215) կը գրէ։

Նատ զժուարացած էր կեանէք Սասունի մէջ
ֆետայիմերուն հասար։ Ժաղովուրդը զիտէր, որ
իր մէջ կան դաւանաններ, որոնք դաւագրօրէն
սպաննալով որ իրենց ամէն մէկ խայլի մասին այդ
դաւանանները տնկեկութիւններ կու տաճ կառա-
վարութեան ու ժիրսերուն, խոհեմները քարուք
կը համարէին հեռու մենալ ֆետայիմերէն, ու թէն
վիսա չէին հասցներ ամոնց, բայց եւ ոչ մէկ դիւ-
րուրիւն կու տայիլ։

Միայն կասկածներ կային դաւանաններու մա-
սին, բայց ոչ ոն հաստատ զիտէր ամոնց ով ըլ-
լալը։ Կը հակածուէր մասնաւրսայէս Գիղա-
շէնի Ալոյէն։ Ռւսուի օք մք, Ապրիլ ամսուն, Գէոր-

(*) Այս մասին աւելի մամբաման տեսնել մեր մատե-
նաշարի սուրչին հրատարակութիւն «Ապրիլ Սերոր» մէջ։

Անդրանիկի եւ Զովուարի դաշոյնները, Հ. Յ. Դ.
բանգարանին մէջ (հորիզոնականը Անդրանիկի եւ
Գէորգ Զաւուչի կողմէ սպաննուած Պշարա Խալիլի
դաշոյնն է)։

զը քանի մը ընկերներով կ'երբայ ուղղակի Գեղա-
շէնի Ալոյի սունը եւ սպառնալիւով խոսուվա-
նութիւն կը կորզե անկէ։ Կը բացուի դաւանաննե-
րու ամբողջ ցանցը։ Առկէ վերջն է որ Գէորգ ան-
խոյայորէն կը կոտորէ բոլոր անսնէ, որոնք որեւէ
ձեռով մասնակցը են դաւանանկան զործի։ Կը
խանէ ամբողջութեանց Ալոյի սունը եւ ընացինջ
կ'ընէ զայն իր ընանիքին հետ միասին։ Ամբողջ
Սասունին կը տիրէ սոսկում եւ ուրախութիւն։
Ֆետայիմները կը պատին ազատ ու համարձակ։

ԱՌԱՔԵՆՈՅՑ ՎԱՆՔԻ. — Ասիկա պատասխանն
է Հայ Եեղափոխութեան չնաւատացող բոլոր մար-
դոց բոլոր Հայ անտարբեր մարդ անսառններուն։
Անդրանիկի գլխաւորութեամբ, Վահեին մէջ
են 35 հոգիներ։

Առանց Հաւուելու պաշիպողութները եւ քիւրտ
խուժանը, գանձին պատմական պաշտառումը կա-
տարող կանոնաւոր զինուորները կը հաշուեն
8000էն աւելի։

Թուրք բանակի բոլոր զերմարդկային ճիգերը
ի գերեւ եւան, չկրցան բնաշնչնել կամ ձերակա-
լել խուժը մը կուուղները, որոնք մինչեւ գերջ
չեղնեցին գերենք եւ մեծ կորուսոններ պատճառե-
ցին իրենց։

Կորիճ Յարութիւն հոն վիրաւորուեցաւ եւ
նահաւակուեցաւ։

Որովհեսեւ կ'արժէ աւելի ծանրանալ Առաքե-

լոց վասեիք կպիւմերուն վրայ, լրիւ կը մէջբերենի Ծուրքէնի վկայութիւնը (Ծուրքէն, «Հայ Եեղափոխականի մը յիշատակները» Գ. հատոր, էջ 229-232):

Հասին կը յաջողի իր ծրագիրներկ մէկը ընդունիլ տալ Փետայիներուն։ Մրագիրը հետևեալն էր. — Դիտաւորեալ կերպով պաշարուի Առաքելց Վանին մէջ եւ, պաշտամուելով անոր բերդաբր-մաս պարիսպներուն ենեւը, կոիր մղել երկար առևն։ Այս միջոցով Հասին յայս ուներ, թէ ժողովուրդը պիտի սրափուի եւ սիրու առն Փետայիներու կոիւներին ու ձեռի բաշէ օրբառուխուրիւն ըմբռնելու մոտէն։ Յոյս կար նաև, որ այդ պարագային հասավարութիւնն ալ սիրու սրափուեր ու մեղմացներ իր հալածանեները, իմշաց նաև օտար պետարիւները բերես միջամտէին ի նը-պասս հայ տառապեալ ժագալուրդին։ Խոկ երէ այդ յոյսիրը չարդարանային, այն առեն ալ, Հանին կը մոտածէր, որ աւելի լաւ է կարճ ժամանակի մէջ կուռով մեռնի բան երկար ու մենապուարի հոգեվարք ապրիլ դժոխային կացութեամ մը մէջ։

Նոյեմբերի սկիզբն է եւ ձիւնը իշած է լիսներու վրայ : Ֆետայինները կ'իջնն Սասունին, Անդրաբիկն եւ Դեղոգի առաջնորդութեամբ : Թիւուլ 25 հոգի եւ անոնք : Մուշեկն կու զայ Կոտոյի Համբին ամիսի մը ընթացեմբուրու կրենց հետ թիւուլ պահանմբուք : Ծրոնեմք կու զայ Գիտայիններու ուրիշ խումբ մը Մուրասուի, Էլյայի եւ Միլիայ Հուչամին եղայր Խուշայի գեկավարութեամբ, վասուուլ

եւ ուստեղիքով : Այսպէսով զամբէթ մէջ կը հաւաք-
ուին քայական թիւով հայ մարտիկներ՝ ուստեղիք
եւ ռազմական երթի շօշակելի պաշարով : Բացի
կռազմական են շարժաւորներէն, որոնց թիւն 60ի
կը հասնէր, կայիշ վաճառ միարաները (Յակիա-
մէս Վարդապետը բացակայ էր) եւ 40-50ի չափ որք
երթխաններ : Վանի գոգները կը փակուին : Անօնցի՛-
մէկուն ենուն քար կը շարքն եւ դիբէթը կը բաժ-
նին : Կոռու զեկավարութիւնը կը ստանձնեն Անդ-
րանիկին ու Գէորգու :

Կառավարութիւնը կիմանայ յեղափոխական-
ներս վասեի մէց կեդրոսացման մասին եւ իսկոյն
զօրք կուղարքի, դուրս քշելու համար զանոնիք :
Այնքան այ դիրքին բան չէր կառավարութեան հա-
մար վաֆա գրաւել, աստիք քուրքերը Առաջնոր-
դարանի միջոցաւ կ'առաջարկեն Գեւոսյիներուն
խաղաղութեամբ դուրս ելլել, իսկ եքէ անոնք յա-
մանին մնալ, գանձ դուրս հանեն ոքքերը, բանի որ
վնուուած է ամէն գնան դուրս քշել ըմբռատները :
Թուրք առաջարկեներն այ կը մերժաւին :

Ֆերիք Մոլիամետ Ալի փաշան կը ստիպուի
կանոնաւոր պաշարման ենթարկելի վամելք, կերպ-
ացնենով բաւական մեծ թիւով զիմաւրեմ շրջա-
կայ գիրերու և լինային դիրքերու մէջ : Ենթէ
այ կը սոսաննէն քօքի հրամանաւորաւքիմք : Ենթ-
գելամին, Առաջ, Թերդակ, Մզրէ, Հաւատրիկ Ա-
ռինչ և Նորշէ գիրերու կը լիցուին կանանաւոր
քուրք զիմաւրենով : Զօրքեր կը տեղաւորուին
նաեւ Տիրնկատարէն սկսած Դաւրի Քարերու վը-

բայց վ մինչեւ վամփի Խոտակայ բլուրինը ըստ կ շիմ-
ուին յատու կ խուզեր ճամուռու բուքեն և ցուրտէն
պաշտպանուելու համար . վամփին 200–1000 բայց
հեռաւորութեան վրայ կը կազմուի անընդհան գիմ-
ուրական շղրայ մը : Եւ գիշեր ու ցերեկ վամփի
յարական կ կենաքարկարի : Երկու ամֆամ Ֆերիի
Մուսակեմու Ալիմ առաջարկ կ'ընէ Քետայիննորու-
անձնատուր լինելու : Արդ օրը բարք բուժստրինը
Մահիմու ու Մուլութիւնը, Մշշյ Առաջնորդ Խոսրով
և Առաքելոց Վամփի Առաջնորդ Խովհաննիւ կար-
դապետնորդ կը փորձն բանակցութեան մտնեն ի հե-
տայիննորդու հետ : Կառավարութիւնը կ'ուգէր շու-
տով վեց տար ամախորդ կուրին, պատրաստ ըլլա-
լով նոյնիսին որոշ զիջումներ ընելու :

Ֆեռոյիններաւ կոճմէ բանակցուր իսնենքը կը վարեն Աղոքանիկի, Գհորզը եւ Կոտոյի Համին: Անմէ կը բացատրեն կառավարուր եամ բանագմաց- ներաւ իրենց յուսահատական կուի շարժանիք- ները եւ շարք մը պահանջմեր կ'առաջարկեն: —

Առաջին՝ Ազատ արձակել բաղաբական քան-
տարկեալները :

Ներկրորդ՝ Պատմել Սպազմիքի, Հերինիքի,
Շոշանակերիկի եւ միւս գիտերու աւերողներն ու
կուտորդները ու հասուցում տալ վիճակուած գի-
ղերուն :

Երբոքի՝ Բարյուղի միւլքազիմութեան դրս-
թիմը, այնպէս որ գիւղերը իրենց տասանորդը
վնարեն առանց միւլքազիմութ միջնորդութեան :

Զորբորդ՝ Հատուցում վճարել Մշոյ Իաշտի

անմեղ զոհերու ընտանիքներուն ու պատժել ոճրագործները :

Գետայիմները կ'աւելցնեն, որ այս բռնոր պահանջները երկ չկատարվին եւ անհնց մասին յատուկ իրաւութ մը չիմի կիբուած ու վաւերացուած, իրեմին վաճէին դուրս պիտի չզան ու պիտի գերադասեն մեռնի անոր պատերանք տակ:

Ուր օր համգիստ կ'անցնի : Եւ վերջապէ Ստորագումէն եւ Պատրիարքարանէն հեռագիր մը կու զայ, որով կ'առաջարկուի Փետայիններուն անձնաւուր ըլլալ, խռոտանալով ներթան արժանացնել զանոնիք եւ բաւարարել անմեց պահանջները : Այս հեռագրին պատճենը Փետայիններուն կը հասնի առաջդիմ հայ կիոչ մը միջոցով : Բայց Փետայինները կը գտննեն, որ կառավարուր իւր շ'ուրեց բաւարարել իրենց պահանջները, այլ կը զանայ խորե՛ զիբենք ձերքակալելու համար : Նոյն կնոց միջոցավ Փետայինները կը պատասխաննեն, քէ իրենք կը ցանկան նորդէն բանակցիլ . բայց միաժամանակ կ'որոշեն միջոցներ ձեռք առնել զանոնիք դուրս ելլերու մասին :

Ֆետայիններու դուրս ելլեկը կը դժուարանայ այն պատմառով, որ անոնց մէջ կար վիրաւոր զի՞նուր մը՝ մահամեծք վիճակի մէջ, և ուրագայ Արքինք, որ ինք ֆետայի մըն էր, մասնակից Գէպրգի բոլոր արկածներուն, եւ իր թեաւորութեամբ ու բազութեամբ սիրելի բոլոր ընկերներուն: Արքինքն երբ կը լսէ վասելի պաշարումը, իր հետ կը վերցնէ հինգ ուրիշ հայ գիտուարմեր եւ, պաշարող օգորչի

օգակը կտրելով, գիշերուան ձիւն ու բուժին, կը յաջողի առաջին եւ երկրորդ շվերաները անցնի ամերկատ կերպով։ Երբ վանքին հազիւ ժանի մը հարիւր ժայլ կը մնայ, կը նկատուի զօրքերէն եւ ամէն կողմէ գնդակներան կը բռնուի։ Գեալուցի Ղազարը կ'իյնայ վանքի դրամ դիմաց կիսամեռ վիճակի մէջ։ Արքինը ծանր վիրաւորուած մինչեւ դուռը կը հասնի, իսկ մնացեալ երեքը կը դիմադրեն յուսահատորէն եւ իրենց կանչերով պաշարուած ֆետայիներուն կը հասկցնեն իրենց ինքնուրինը։ Վանքի դուռը կը բացուի եւ Արքին ու իր ընկերները ներս կ'առնուին։ Ղազարը խսկոյն հոգին կ'աւանդէ. իսկ Արքինը կ'ապրի ժանի մը շաբար. ի վերջոյ կը մեռնի ազատելով թէ՛ ինքովնէն եւ թէ՛ ընկերները։

Վանքի մէկ ամկիւնը զինքը բանելէ եւսէ, ֆետայիները պաշարուան նիշդ 21րդ գիշերը, սաստիկ ձիւն ու բռքին, կ'որոշեն դրաւ ելիւ, ինդրելով վանքի միաբաններէն ու ոքքերէն չհետեւի իրենց։ Նախան դուրս զայր կը հագնին սպիտակ շապիկներ։ Առաջ կ'իյնայ Գէորգ Զաւուշը, անոր կը հետեւին Կոտոյի Համին եւ միւսները։ Կը շարժին լուռ ու անձայն։ Շուտով կը հանդիպին առաջին բուրք պահակին, որ վախէն լուռ կը մնայ։ Քիչ մը անց կը պատահին խումք մը ուրիշ բուրք զինուորներու, որոնց Գէօրգը կը պատախանէն թէ ինքը զօրքը կ'առաջնորդէ դիրքերը։ Բայց երբ ֆետայիները կը մօտենան մոր պահակներու Դաւրի Քարերուն մօս, զաղունիքը կը բացուի։ «Ֆետայիներ են» կանչելով բռքերը կրակ կը բանա.

22

բայց արդէն ուշ էր։ Ֆետայիները անցած էին ամեմավտանգաւոր կէտերը եւ լեռներու ու քարերու պաշտպանութեան տակ էին։ Քամին ու բուժը կը խանգարեն բուրքերուն հետեւիլը, իսկ ֆետայիները, անպատախան բողելով զօրքի համազարկերը, միշտ առաջ կ'երբան ժայռերու ու ձորերու միջով, կը հասնին բարձր Կուռքիկի գլուխը։ Այդ ամբողջ գործորութեան ընթացքին ֆետայիները մէկ գոյն կու տաս միայն, նահանտի Բարսեղը, որ կ'իյնայ ընկերոց մը պատահական գնդակէն։

Առաւուեան, բուրք զօրքերը յանկարծ կը տեսնեն, որ վանքի դուռները բաց են, իսկ վանքի մէջն ալ չկայ ոչ մէկ ֆետայի։ Ֆերիք Մուհամետէս Ալի փաշան գտնելով հօն մրայն երեխաններ ու վարդապետներ, ամօրահար կ'ըլլայ եւ իր հիացմունքը կը յայտնէ բուռ մը հայ բազերու յանդգնութեան ու նարպիկութեան համար։

Քան օր եեւող կոփներու ընթացքին միայն երկու ֆետայիները սպաննուեցան. իսկ բուրքերէն վեց-եօք հոգի։ Բայց ցուրտէն ու բուրքէն անոնցմէց շատեր հիւանդացան ու մեռան։

Ուսեալոց վանքի երեք շարքուան դիմադրութիւնը սեւեռած էր իր վրայ Դուրամ-Բարձրաւանդակի բովանդակ հայութեան լարաւած ուշադրութիւնը, սիրու ներշնչելով անոր։ Խոկապէս որ մէծ յաղութիւն մըն էր այդ՝ յեղափոխականներուն համար։ Ժողովուրդը նորէն սկսաւ երգել իր ժաշերը, այլևս չէր մօսածեր օքքուուս դառնալու մասին եւ իր յոյս ու հաւառը նորէն ուղղեց դէպի դիմադրական կորովը։

23

Սեբաստացի Մուրատ

Կորիւն

24

25

Այդ տեսակէստվ կոտոյի Համին հասած էր իր մապատակին: Ու քէու կառավարութեան հարստահարութիւնները չդադրեցան այդ կոռուկն յետոյ, բայց այսաւհանդեռ ամ աւելի զգուշաւոր դարձաւ որպէսի ժողովուրդը Առաքելոց Վանքի պէս նոր փարձեր չընէ:

Առաքելոց վանքի կորիէն ետք, մեր ժողովուրդը յարգանք, անսահման վատահութիւն ունեցաւ մեր ֆետայիներուն վրայ:

1904 Ապրիլին կը սկսին Հայ յեղափոխական մեծ ճակատամարտները Սասոյ գագաթներուն վրայ եւ Մուշի դաշտին մէջ, մինչեւ Վան:

Եւրոպական հիւպատուները կը սկսին մէջամբտել եւ թէլադրել Անդրանիկին Հեռանալ երկրէն:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան գերազոյն մարմինները գնուած էին ըմբռստութեան դրօշը բարձրացնել Սասոյ բարձրունքներուն վրայ: Անուանի դաշնականներ հոն կը կերպոնանային: Հոն էին Սեբաստացի Մուրատը, Բարերդզի Սեպուհը, Գէորգ Զաւուչը, Մկոն, Կորիւնը եւ Մուշի ու Սասունի յայտնի դաշնակցականները: Անոնց մէջ էր նաև Մշեցի Սմբատը, գեռ երիտասարդ եւ ըստկըսնակ յեղափոխական մը:

Կովկասի եւ Պարսկաստանի դաշնակցական մարմինները եռուզեռի մէջ էին, մարդիկ ուղար-

կելով եւ ռազմամթերք գոխադրելով: Նշանաւոր դաշնակցական Հարաբազզի թուման իր ձիաւոր խումբով հասեր էր Սասուն: Ուժերու կեդրոնացում տեղի կ'ունենայ: Զինուորականներու ժողովը կը գումարուի, մասնակցութեամբ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի եւ Տարօնի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչներուն: Անդրանիկը ընդհանուր հրամանատար կ'ընտրեն եւ կը վճռէն ճակատագրական կոփւ մղել: Սասունի ապստամբութենէն վերջ, եւրոպական եւ Հայ մամուլը լայնօրէն կը զրադի իրմով, կը ստեղծուի կուսակցական գրականութիւն մը եւ ժողովրդական երգերու շարք մը, նուիրուած ապստամբութեան եւ անոր զեկալար Անդրանիկին:

Զինուորական խորհուրդի որոշումը կը յարգուի եւ կը գործադրուի:

Սեմանի Կիրիլ. — Թուրքերը սկսած են գործողութիւնը, գնդակները եւ թնդանօթերը կը սուլին ու կը գոռան: Հայ Փետային իր գիրքին մէջ անսասան է: Գնդակներու բիւրաոր տարափին տակ ծանր կերպով կը վիրաւորուի Սեպուհը, կը սպաննուի նաև Աղքայի Գէորգը:

Անման Հրայր, երբ կը ճնշէր Սեպուհը թշնամիններուն ճեռքը չձգելու եւ վիրաւոր ընկերը հետք տանելու, ինք զոհ կերթայ գնդակի մը: Սեպուհ ուրիշ ընկերը չունենար, բայց եթէ համբուրել իր անձնուէր ընկերոջ դիակը եւ սողալով հետանալ:

Անդրանիկի կարգադրութեամբ բոլորը կը

Հրայր Դժոխք

Հաւաքուին Կելիկիւզան, տանելով իրենց հետ Հրայրի եւ միւս ինկող ընկերներու դիակները: Հրայր թաղուեցաւ Սերոր Աղքայիրի մօտ:

Այդ կոռուին մէջ ինկան Հրայր, Մարտիրոս

Կրպէն, Աղքայի Գէորգ, Կելիկի երկու երախաններ 10-11 տարեկան եւ պառաւ կին մը: Թշնամիկն ըսպանուեցան 800-1000 հոգի: Ֆետայինները գրաւեցին 53 մասուէր 3000 գամփուչով:

Կոիւը տեւեց առաւտեան ժամը 11էն մինչեւ երեկոյան ժամը 1 (ը.թ.): Թշնամին նոյն օրը այրեց Շէնիկ եւ Սեմալ զիւղերը (տես «Իրօշակ», 1905, Մարտ):

Մերիների Կիրիլ. — Ապրիլ 15ին կոփւները չարունակուեցան Կելիկիւզանէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Մերկեր զիւղին վրայ:

Անդրանիկի կարգադրութեամբ այդ կոռուին մասնակցեցաւ Մուրատ իր մէկ քանի տղակներով 6-7000 բիւրտերու եւ 3-400 թրքական կանոնաւոր զինուորներուն դէմ:

Խորքէն, իր «Հայ Յեղափոխականի մը յիշաւակները» յուշագրութեան մէջ (Դ. Հատոռ, էջ 282-283) Մերկերի կոիւմ մասին հետեւեալը կը զի:

Անդրանիկի, որ, ինչպէս ըստի, Շատիս նակատի հրամանատարն էր, 12 լոյս 13ի գիշերը (Ապրիլ, 1904) կը հաւաքէ Շատիսու բոլոր զիւղացիները, կայրէ գիւղերը եւ ժողովուրդի հետ միասին, կը նաև անդամէ դէպի կոիի: Երէ Հայը առնուէր թշնամու կոդմէ, իր թիկումեր պիտի կտրրուէր, 13ի երեկոյան կը հասնի Կուիի, իր ներկա-

յուրինը եւ քերած ուժերը կաշուած էին աւելի եւս ամրացնելու կելիք դիրքերը:

Ապրիլ 14ը կ'անցնի ընդհանրապէս խաղաղ, բացի Մերկերի կոմիտ Բարբառի հովիտի մօւերքը, ուր թշնամին փառձ մը կ'ընէ յառաջանալու քը, ուր թշնամին փառձ մը կ'ընէ յառաջանալու եւ ամրանալու. բայց ալխանցիք, մերկերցիք եւ Մուրատը՝ իր տասնեակով, գեկավարութեամբ այս վերջինն, ես կը մղեն թշնամին:

Վահան զգալով Հարյորի պահասը եւ Գէորգի անհրաժեշտութիւնը հիւսիսային ճակատի վրայ, կը իրանամզէ Գէորգին շտաբի իր ուժերով կելին, իր տեղը բռնիւլով ուրիշ մը, որ երէ չկարենայ դիմանալ, պէտք է ճահանջէ տալուրիկցիներու հետ միասին դէափի կելին: Գէորգ իր տեղը կը քողով. իր հետ կ'անձնէ ժամի մը տասնակ զիմուրները (որոնց մէջ հասգիւղիք Տէր Քերոքը) եւ Ապրիլ 14 օյց 15ի գիշերը կը հասնի կելին, իսկ Ապրիլ 15ի առաւոտ կը ստանձնէ Բարբառի հովիտի ամենավանգաւոր կէտին: Մերկերի պաշառանութեան դիկավարութիւնը: Նոյն օրն իսկ կոիր մը կ'ունենայ քուրք գօրքերուն հետ, որոնք նորէն կ'ընեն գրաւելու Բարբառի հովիտի բարձութիւնները: Բայց կոուի բռնուելով Գէորգին հետ, կը բողուն դիակինը ու կը ճահանջին:

Հիւսիսային ճակատները կը հանդասանան. բայց կելիք մէջ տեղադու աշխատանք կը կատարուի: Տեղի կ'ունենան ուժերու նոր դաստիրութիւնը. կը շինուին գէներեր. կը պատրաստուին փառքիւնները:

30

Վահան կը յաջողի նամակներ դրկել Մուշ, Տատրակին (Գեղամ Տէր Կարապետեան): Վահանի սուրհանդակները, քուրք զօրքի միջով աննկատելի կերպով կ'անցնին ու կը հասցնեն նամակներն ու պատուերերը: Վահան կը խնդրէր դիմում կատարել հիւպատոսներուն եւ ուրիշ ուր որ հարկ էր, առաջքն առնելու համար արիւնահեղութիւններուն: Կը խնդրէր նաև, որ ժողովուրդը փրկելու համար, հիւպատոսները շտապեն Սասուն քարձանալ:

Տատրակ կը յաջողի, անգլիական հիւպատոս Շիպի միջոցով, հեռագիւներ դրկել ամեն: Կոմիտացիք յիրակի ցամկութիւն յայտնած էին, որ հիւպատոսները Սասուն երբան ու, իրենց անձնական միջամտութեամբ, վերջ տան կոլիներուն: Բայց ուսւեր արգելէ եղած էին, յայտնելով թէ քանի որ զիմուրական զործողութիւնները արդէն սկսած են Սասունի մէջ, անյարմար է հոն բարձրանալ: Եւ այսպէս ի դերեւ կ'ելին Վահանի յոյները:

ԻՇԽՆՉՈՐԻ ԿՌԻՒԾ. — Ապրիլ 16ին կառավարական գօրքերը բռնած էին իշխնձորի ճանապարհ, կոիւը սկսելուն հաւարը կը հասնի Տալուորիկ, Սմրտա այդ ժամանակ կը գտնուէր Տալուորիկ. Կապուրաքարի մէջ կը կոուին. Թշնամիներէն այդ օրը կը սպաննուեն 5 հոգի:

ԿԵԼԻԻ ԿՌԻՒԾ. — Կառավարութիւնը իր ու-

31

ԺԷՐ աւելի կը կեդրոնացնէր Սասուն մէջ. մինչեւ Ապրիլ 18ը՝ 40 հազար զօրք հաւաքց Սասուն չուրջ եւ գնուած էր ջնջել սասունցիներուն ուժը:

Անդրանիկ պատրաստեց ապագայ գիմադրութեան ծրագիրը, կոիւն ու գիմադրութիւնը տեսացին մինչեւ Ապրիլի 22ը:

Կոուի մէջ մէր շիրիներէն 11 հոգի կը վիրաւորուին:

ԿՈՓԻ ԿՌԻՒԾ. — Այս կոուին քիւրտերէն ըսպանուցան 17 հոգի եւ վիրաւորուցան 14 հոգի. իսկ հայերէն գտնուցան մէկ սպաննուած, ծանր վիրաւորուած մը, որ քանի մը օրին մեռաւ եւ երկու հոգի ալ սառած:

ՄՈՎԱՍԼԻՐԻ ԿՌԻՒԾ. — Մէր հայերունը Ապրիլ 22էն մինչեւ Մայիս 1 կը մասն սէզ բարձունքներուն վրայ: Մայիս 2ին կոիւը բոլորովին կը կեդրունանայ Մովասարի վրայ: Ճակատ ճակատի կու գան: Անդրանիկ իր փոքրաթիւն բայց քաջարի զիմուրներով Համազարկի ետևէ կը պատասխանէ թշնամիի զօրքին, մէկ զնդակի դէմ մէկ դիակ խելելով:

ՍՊԱՎԱՆԱՅ ԵՒ ԳՈՄԵՐԻ ԿՌԻՒԾ. — Այս կոուին մէջ կը սպաննուի Վահան ուրիշ ընկերոջ մը հնա միասին, թշնամիէն բաւական զիակներ կը փոռուին:

Կառավարութիւնը պաշարած է գոմերը կա-

նոնաւոր զինուորներով եւ քիւրտերով: Անդրանիկ կը դիմադրէ: Մշեցի հայ կեն մը, որ Անդրանիկին փամփուշ բերած է եւ կ'օգնէ, հոն կ'յինայ: Գէորգ Զաւուշ կը հասնի, կ'օգնէ Անդրանիկին: Մութը կը կոիւէ և մեր հերոսը կը բարձրանայ սարը ապանուեն 5 հոգի:

Թշնամին կ'ունենայ բազմաթիւ գոհեր:

Ռուրէն իր «Հայ Ցեղափառականի մը յիշատակները» յուշագրութեան մէջ (Գ. Հատոր, էջ 299, 300, 301) կը զրէ: —

Այդ դէպքի հետեւեայ օրը, Մայիս 24ին, Դաշտի մէկ ուրիշ ծայրը, Գումբի մէջ, կոիր մը տեղի կ'ունենայ հայերու եւ քուրքերու միջին: Սասունցիներէն խումբ մը ապաստան գտած էր այդ գիւղին մէջ: Բարկանցի իմրեսէր եւ մօսակայ վայրերու մէջ տեղաւորուած 500է աւելի քուրք զիմուրներ, պատրուկ բռնիւով թէ ֆետայիներ կան Գումբի մէջ, կը յարձակին զիւղին վրայ: Սասունցիները զիւղացիներու հետ միասին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կու տան: Կոիւը կը տելէ առաւուն մինչեւ երեկոյ: Ապարդիւն կ'անցնին թշնամու բանորու բռնոր յարձակումները: Երբ մուրը կը կոլուէ, հայեր ապահով կերպով կը բաշումին անտառներու մէջ, բռնլով համի մը սպանեալուր: Թշնամին այդ օրը շատ աւելի զոհեր էր տուած:

Այդ կոիւէն շաբար մը ետքը, երբ հայերը հազիւ նոր էին կերադարձն իրենց տունները, նոյն Գոմեր զիւղի մէջ տեղի կ'ունենայ երկրորդ աւելի

32

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ 3

33

արիւնահեղ կոիւ մը: Այդ պահում Գէորգ Զաւուշը, որ գացեր էր Վահանի ետեւէն, դեռ վերադարձած չէր: Յետույիներ խումբ խումբ ցրուած էին ամէն կողմ: Սաստմցիներու հետ մնացած էր Անդրանիկը, որում կը հետեւէին զօրքերը աշալուրչ կերպով: Անդրանիկ մինչեւ Գէորգի վերադարձ ժամանակ մը կը պատսպարուի Փերաբի յնոներուն մէջ, յետոյ Ս. Կորապեսի անտառները եւ օր մըն ալ, քշնամիք հետապնդումն խուսափելով, կը մտնէ Գոմեր գիւղը: Այդ մասին կիմանան կառավարական զօրքերը լրտեսներու միջոցով եւ անբարակ կը պաշարեն զիւղը, չերքէ նզգեր պէյի զիլաւորուր համբ, բռնելով իշխող բարձուները:

Հովիսի մէջ ինկած Գոմեր շատ ժամբ կացութեան մը կը մատուի: Ընդհանուր իրարանցման մէջ դրուրիւն կը փրկէ Սպատանաց Մակար իր զարմանալի պատարի մեռութեամբ: Անմիջապէս ան դէպի լեռն ի վեր կ'ուղարկէ Շէմիկցի Վազոր տասնեակ մը ֆետայիներով, որոնք կրակի կը բըռնեն իրեք կողմէ զիւղի վրայ արշաւող զօրքերը: Գիւղը պահ մը շունչ կ'առնէ եւ հայերը դիրքեր կը բանեն եւ կ'այրեն իրենց տուներուն մէկ մասը, անոնց ծուխով ու բոցով պատսպարուելու համար քշնամու համազարկերէն: Այսպէսալ գոմերցիք ֆետայիներու հետ միասին կը կասցնեն բազմահազար քշնամիք յարակումը, երկար ժամեր տեսող օրհասական կոիւով մը, որուն մէջ կ'իյնան շատ մը բաշէր, ինչպէս օրինակ՝ մէս Սարգիսը,

Մարքէն, Տօնէն, Օհանը եւ Խոսրովը, ու կը վիրաւորուին Գոմերցի Յովիկը եւ Քաջ Մանուկը: Երբ մուրը կը կոյսէ, հայերը կը բարձրանան Ղազարի բռնած դիրքերը եւ հոն կը կորսուին լեռներու մէջ: Ապշահար քշնամիքն առաօտեան կը տեսնէ, որ հայերը փախած են իրենց խմբապետ Անդրանիկի հետ միասին:

ԿՈՒՐԱՌԱԽՈՒԻՆ ԿՈՒՒԻՆԵՐԸ. — Յուլիս 10է Անդրանիկ և Գէորգ Զաւուշ նորէն Սասուն են եկեր՝ ամրանալով Բերդակ զիւղի մէջ: Յուլիս 17ին, 80ի չափ կառավարական զօրքերը կու զան եւ ամէն իսդժուռթիւն կ'ընեն զիւղացիներուն:

Անդրանիկ ծուղակի մէջ կը ձգէ թուրք զօրքերը: բացի զիւղէն, գերեզմանոցին մէջն ալ Մժրատ, Խոս, Պողոս, Աստուր կը յաջողին ծածկել գետինը կառավարական զօրքերու զիւղիներով: Թշնամին կը հոսնցնէ 40, իսկ մերիները միայն մէկ հոգի:

Կուրառուի կոիւներու մասին Ռուրէն իր յուշագրութեան մէջ (Գ. Հասոր, էջ 304-305) կը զրդէ հետեւեալը. —

ԿՈՒՍԱԽՈՒԻՆ ԿՈՒՒԻՆ (Յուլիս 16). — Առաջին հերքին պէտք էր լուծել Կուրառուի Քեռի Բարսեղի վրէծը. չէ՞ որ այդ հին ֆետային սպանմաւած էր հորի մէջ, առանց իրեն հետ իրը բաշելու տասնեակները զօրքերէն ու զամբեզարներէն:

Եւ ահա բառապունի չափ փորձուած ֆետայիները կը համախմբուին ու համբայ կ'ելլեն դէպի:

Կուրառու: Այդ գիւղը Էրգրում-Մուշ զիլաւուր նամբու վրայ էր, ուրկէ շարումակ զօրքեր կ'երթեւկէրն: Ճիշդ է, Կուրառու գիւղէն զօրքերը դուրս էին ելեր Քեռիի սպանութենէն ետք, բայց շրջակայ վայրերու մէջ՝ Աւրան, Սուլուխ, Ցիաւուտ, Մատնավանք՝ զօրքեր էին լեցուած: Յետայիներու խումբը կը տեղաւորուի Կուրառու զիւղին մէջ: Կը բանանայ եւ գեռ ոչինչ չկայ: Կէսորէ ետքը 80ի չափ բուրք զինուորներ կու զան զիւղը: Ռէս Օհանը կը դիմաւորէ զաննեն եւ հաց ու ջուր տալով կ'առգէ որ գիւղ չ'ենան: Բայց զինուորները անզգոյշ կ'ըլլան եւ, կիններուն ձեռք տալով մտքով, կ'իյնան փողոցները ու տան մը մէջ կը համիսին Առաքելի տասնեակնին: Կործելով թէ ֆետայիները միայն այդտեղ են, իրամատառուր պաշարել կու տայ տումբը: Սակայն ֆետայիները բաժնուած են իրամատառուր պատուած են հիմգ մասի եւ բակարդ կը պատրաստն ըուրք զինուորներու համար:

Երբ քշնամիք զինուորները բոլորն ալ կը համախմբուին Առաքելի տան շուրջը, դուրս կու զայ Գէորգ Զաւուշը իր տեսնեակու մէկ կողմէն, Գոմսայ խոն իր խումբը միւս կողմէն, Մուրասուր իր ընկերներով երրորդ կողմէն, եւ Անդրանիկն ալ չորրորդ կողմէն: Եւ այսպէս անեն կողմէ ֆետայիները միահամուռ կրակ կը բաժնու շուրարած զօրքերու վրայ: Առաքելի ալ, որ մինչ այդ սպասդական վիճակի մէջ էր, ներսէն կրակ կը բաժնոյ իրողոց կը նետուի: Եւ փողոցները կը դառնան ապամուսած կը բաժնուած պատահանց: Կէս ժամ չափաց ըուրք զինուորնե-

ը կամ կոսորուած կամ փախած էին: Գիւղացիք ուրախութենէն հարած իրարու կ'ըսեն կատակով. «Քեռի Բարսեղի հոգին ուահարեց»:

Մէկ ժամ ետք, երբ ֆետայիները թէյ կը խըմէն եկեղեցում զլուում ծածանուող Հ. Յ. Դորշի հովանու տակ, Կ'երեւան Կոտան Ալայ պէկի հեծեալ ու հետիսուն զօրքերը, որոնք երկար շարժերով կը շարժուին դէպի Կուրառու: Հեռու լեռներէն չերքէզներն ու ժիրտերը, իսկ Մշայ կորմերէն բաղուրմերը կը շարժին բնամօքներով: Անմիջապէս ֆետայիները զիւղացիներու հետ միասին դիրք կը բանեն բոլորն ալ հանգիստ կը սպասն քշնամուն: Երբ զօրքերը կը մօտենան Մուրասուր զետին եւ կը սկսին չուրն անցնիլ, ֆետայիները կրակ կը բանան եւ շատ մը հեծեալներ բաւագոր կը բռնէն: Կ'յանայ քշնամուն մէջ եւ շատեր փախուստի կը դիմէն: Մինչեւ երեկոյ հեծեալներն ալ փախած ըլլալով, հեռուէն դիրքերը կը բանեն զիւղին դէմ եւ ապարդիւն կրակ կը բանան: Ֆետայիները երգեր երգելով կը կրակեն մինչեւ գիշեր. իսկ մուրք կոխեւուն պէս, իրենց հետ առնելով ամբողջ ժողովուրդը եւ վիրաւոր ֆետայի Աբրոն, անփառանք կը կորեն Մուրասուր զետը ու կ'ուզուին դէպի Բերդակի սարերը:

Քեռիի վրէծը առնեւած էր. 40ի չափ իրացաններ խումբ էին քշնամիքն եւ բաժն մը տասնեակ քուրք զինուորները սպասնեւած էին: Մուրքերը կատակած՝ հետեւեալ օրք այրեցին Կուրառուն տարին բալանը:

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՒԽԻԿ. — Յուլիս 17ին նոր կոփւմը կը սկսի Շէլիս Եռուուվ գիւղին մէջ, Ալբանցի կորիճ հայեր եւ տեղացիներ կը պաշտպանեն գիւղը: Դիմադրութիւնը շատ յաջող կ'անցնի մինչեւ կէօր: Թշնամին ուժերը կը շատցնէ եւ կը յաջողի եկեղեցին ապաստանող եւ մինչեւ վերջին գնդակը պարպող հայերը՝ թիւով 12 հոգի, այլեւ Շամիրամին մէջ:

Սեպուհ, Անդրանիկ, Գէորգ Զաւուշ, Մուրատ, Ամբատ, բոլորը հոն են, բռնած իրենց առանձին գիրքերը: Թշնամին կը հանդիպի ուժեղ դիմադրութիւն: Մատատ կը կորսիցնէ ընկերներէն երկուքը: Թշնամին իրիկուան գէմ կը քաշուի կոռի վայրը, թողով 70 սպանուած:

ԱՂԹԱՎԱՐԻ ԿՈՒԽԻԿ. — Անդրանիկ գիշերանց խումբը կուզզի Դատուան, ուր մեր յեղափոխականները կը յաջողին բռնել երկու քրտական ապաստանաւեր և ուղեւորութիւն գէմի Աղթամար:

Ուղեւորութիւնը կը տեէ ամբողջ երկու օր: Ճանապարհին կը բռնեն նաեւ ուրիշ նաև մը եւ երեք նաւերով կը հասնին Աղթամար: Եօթը օր մասցին Աղթամարի մէջ: Եօթներորդ օրը կը գումարուի վնասուական խրհուրդ, ուր կ'որչուուի որ իրենցմէ մէկը վերադանայ ժողովութիւն մէջ զբաղելու կազմակերպական դործով: Գէորգ Զաւուշին կ'ինայ այդ պարտականութիւնը, որ սիրով յանձն կ'առնէ եւ կը մենին գէպի Ախլաթ (Օգոստոս 6):

38

ԱՆԴՐԱՎԱՐԻ ԿՈՒԽԻԿ ԲՆԱԿԵՐՆԵԲՈՎ

- 1) Անդրանիկ, 2) Սամսոն, 3) Մալիսա, 4) Առաքել, 5) Աւո, 6) Մուրատ, 7) Տիգրան, 8) Սարգիս, 9) Յովհաննէս, 10) Գրիգոր, 11) Ամբատ, 12) Ալյոն Պողոս, 13) Սեպուհ:

39

Անդրանիկ, որ մատնուած եւ պաշարուած էր, կոփւ սկսի կատաղի կերպով: Ոչ մէկ ուրիշ կոփւ այնքան օրհասական չըլլար որքան այս կը սիրու: Անդրանիկ գաղտնի մանել վան, ուր երկու անգամ կը նշաբուե տեղական զօրքերէ եւ կոռուի կը բռնուի: Առկցի Անդրանիկ իր մէկ քանի ընկերներու հետ միանին կը մենին Կովկաս եւ այլ երկիր չի վերադանար մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը:

Անդրանիկ Վանէն հնաւանլէն ետքը, իր ժօտ ունենալով ժիայն 30 հոգի, մենինցաւ գէպի Կովկաս, ուր զինակիցները ցրուեցան զանազան անկիւնները. իսկ Անդրանիկ զնաց Թիֆլիս եւ հիւրեղաւանի բարեկամութիւնը մուտքանիւնի տունը, որուն պղտիկները անծանօթ իրենց հօր պղտականի, իրիկուան գէմ եկան կեցան նոր հիւրեղին՝ Անդրանիկին առնիւ եւ երգեցին Անդրանիկի երգերը: Հոգ Անդրանիկ շատ յուղուեցաւ. այդ երգերուն շատերը նորութիւն եղան Անդրանիկին:

Անդրանիկ, Թիֆլիս գտնուած լըջանին, եղած է շափազանց լուսկեաց եւ խորհու. իր միտքը կը թափառէր հայրենի լեռներուն վրայ: Սասնոյ մէջ անիկա իր սիրտն էր դրած եւ գուրե եկած:

Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցաւ ընկերական ժող մը Անդրանիկի բախտը որոշելու համար եւ որոշուեցաւ Անդրանիկը հեռացնել Կովկասէն: Անդրանիկ կը բաղմար երթաւ խաղաղ անկիւն մը եւ հանգստանաւ. Վրայ կը հասնի հեռագիր մը քաշուած ժընեւէն, Դաշնակցութեան կեղրունչն —

«Դիրօշանիկ» խմբագրութենէն, որ կը կարգադրէ ուղարկել Անդրանիկը Զուիցերիս:

ԱՆԴՐԱՎԱՐԻ ԺԸՆԵՒԻԻ ՄԷՋ

Անդրանիկ Փարիզէն կ'անցնի գէպի ժընեւ «Դիրօշանիկ» խմբագրութեան ժօտ, ուր կը ծանօթանայ բանաստեղծ Ալոմ Եարձանեանի (Սիամանթըյին):

Անդրանիկի ներկայութիւնը կը ներշնչէ բանաստեղծ Սիամանթըյին յօրինել մէկը իր հզօր բանաստեղծութիւններէն, որ ամենչն բնորու եւ հիշդ նկարագրին է Անդրանիկին:

Ահա այդ քերթուածը:

Ա Ն Դ Բ Ա Ն Ի Կ

Ի՞նքն եր երազիս, մարմարեան եզերքներուն վրայ այս գիշեր, Ապաստի մը նման այսպարելիօրէն ոտքի: Իր ըմբոսացողի իրեղեմ զույթ ասովկում մէջ միբնելէմ: Շնորհ իրկուրեան սիրով իրաշացած երգօր մը նման: Որ երգօր մը օտարացումէն իր հոգին կ'արփիմի, հօսեցա իմի Ամ եւ իր բախերը իրարու նուեկ եւ կարգ առ կարգ, իստու էին եւ ժապարի եւ ժիմայոյ եւ առական... ևս ահաւասիկ եւ եմ ո՞վ մեղկութեան ու աթշարժութեան զաւակ, Որ աղմկայոցօրէն՝ այս իրիկու հեռումներէն կու զամ. Փու երազում եւ անտարեր ու անգործօն ու եսակամ ու տկար,

40

41

Երիտասարդի մարմինն ու եռքինն ու հոգին.
Բազուկիս հարուածովը ու սուրեռու շառաչին հետ,
Կալմերու հարկադրիչ ժամերուն համար, վերջնակամալիս
ցնցիլու...

Ումենդրէ՛ իմ ձայնիս, որ այս վնականութեան օրերուն
Մեր ցեղին, մեր վրէծին ու մեր արիմին ապառակին է ահարկու,
Ու խառնու՛, ընկերացի՛ր, եղբայրացի՛ր, սա մեր հօրսաքայլ
ամբոխին հետ՝
Երէ դեռ եռ հոգին մէշ ապառութեան ունէ կայծ վաս մեաց,
Երէ դեռ եռ բազուկները ժառուրիմը ունին քշամիններ
հարուածելու,
Երէ սիրու գէր ամպամ մը խոցոտուցաւ մեր մայր հողին
մահացումէն,
Երէ ցեղիդ տառապամէնն ու ամենմերու կոտորածին մշամաւմէնն,
Քու մերսիդիդ ատելուրեան ու բարկուրեան անտունները
բարձրացան...

Երէ դում գեռ կեամինի մէշը պիտի կրմաս նապատակի մը
փարքուիլ,
Երէ դեռ եռ աշուրմերդ այդ ամօռուս արցումէններէն չկուրացան...
Երէ դում եռ աղօր քնիրդ Ատելուրեան զռումներու փոխեցիր,
Երէ ցեղիդ սապական ու արեգակէ արիմին
Երակներուդ ու զիմիդ մէշ բորբոքուիլը դեռ կը զգաս,
Երէ դեռ Արամին, Տիգրամին, Արտաշէսին և Վարդամին,
Ցաղը-անկող զօրուրենէն մէշը շումչ մը մեաց,
Երէ Սերումներու, Փարեամներու, Պետուններու և Ժիրայրի
Դիւցազնական ժայլերէն եռ երազողի նայուածներուդ առջւ,
Անձնուիրուրեան, Վրձնին Տիգրամին և Արտաշէսին մը
բացուեցաւ,

Ուրի՛ կեցիր այն ատեն, եղբայրացի՛ր խումբերուս ու մըրկու՛
ամոնց հետ
Որովհետեւ զիտցիր որ այս զոհաբերումի, ընդկումի և յոյսի
օրերուն
Մեր ամէն մէկուն համար ամկողնի մէշ հոգին տալը վատուրինն է
վատուրիսներումն...

Յանկարած խումբերը ենացան արեւածագին կրակներուն մէշէն,
Ու իրենց կամաւորի զիտակից ու վնական ժայլերուն հմէիմը
երկարեայ,
Մարմարակոյսեր փշրող ամհամար կուրամներու հմէիմը ուներ...
Մինչդեռ քշամիններէն ամասուուծ գլուխներ, շահերու պէս կը^{բացավառէին}
իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցած սուրերուն կատարմներէն...
Ու տեսայ որ տաք արիմիը կը ժամուէր, խաշափուրերէն
կարիլ առ կարիլ, դէպի վար,
Ալանց ամէն մէկուն լայն ու զօրաւոր ու մերկ ծածրակները
քշելն...

Ես ես այն ատեն՝ նախամնուրեամբ ու տարփանէնվ հորին վրայ
ծնբանիր՝
իրենց հերոսի ժայլերուն հետք երկիւզածօրէն համբուրցի...

Դէղի կլիկլու...

Անդրանիկ 1905ին ժընեւ կը կանչուի, ուր կը
գտնէ Դաշնակցութեան հրմնադիրներէն Խոստոմ:
Խոստոմ կ'ուզէր Անդրանիկը զրկել կովկաս,
Նկատի առնելով Անդրանիկի կատարելիք փրկա-

Րար գերը Հայ-թաթարական ընդհարումներու մէջ:

Ժընեւի մէջ Անդրանիկ կը ծանօթանայ բա-
նաստեղծ Դերենիկ Գեմիրճեանի (ուսանող Ժընեւի
համալսարանի գրականութեան ճիւղին):

Անդրանիկ եւ Գեմիրճեան ճամբար կ'ելլեն գէ-
պի Կովկաս: Զովցերեայ մէջ երկու կայարան
անցնելէ յետու, Անդրանիկ կը լոէ, որ մէտի կը
պոռայ. «Միւսիւ Մարտիրոս Սահակեան, հեռազիր
ունի Սահակեամը» (Անդրանիկին տրուած կեղծ
անուն մը):

Անդրանիկ կ'առնէ հեռազիրը եւ ետ կը վե-
րապառնայ ժընեւ:

Անդրանիկ ժընեւի մէջ բաւական կը կազդուր-
ուի եւ օգտակար կ'ըլլայ փաստացի տեղեկու-
թիւններ տալով «Դրօշակ»ի խմբագրութեան գրի
առնելու Սասուն-Մուշի կոփեները, որոնք տպա-
գրուած են «Դրօշակ»ի 1905թ թիւներուն մէջ:

Ահա թէ ինչու Անդրանիկ մնաց հոդ եւ ըր-
կցաւ մասնակցի նաեւ Կովկասի Հայ-թաթարա-
կան ընդհարումներուն:

Ենու Անդրանիկի ոսկրային ցաւը բժշկելու
համար «Դրօշակ»ի խմբագիր է. Ակնունի զինքը
տարա Վելննա նշանաւոր թժիշկի մը: Բժշկը
բան մը չէր գիտեր Անդրանիկի անցուցած կեանքի
բասին:

Բժշկը կը յանձնաբարէ հանգիստ կեանք:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊՈՒԼԿԱԲԻԱՑ ՄԷՋ

Ենուոյ Անդրանիկ անցաւ Ֆիլիպէ, ուր նոր
եկած Ռուբէն Զարդարեանի տունը հիւր մնաց ամ-
բողջ տարի մը, բայց իր ոսկորները չեն հանդստա-
նար: Կ'ըսուի թէ ն. Զարդարեանի տան մէջ զրի
առաւ իր ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՇԱՀԱՆԴՆԵՐ անուն զիր-
քը: 1907ին մասնակցեցաւ Մուրատի հետ Հ.Յ.
Դաշնակցութեան Կրկ (Վիեննայի) Բնդէ. Ժողո-
վին:

Անդրանիկ Սոֆիայի մէջ ծանօթացաւ Պորիս
Սարաֆովինն եւ մակեդոնացի ամենէն կարկառուն
նկրկայացուցիչներուն հետ եւ վերադաւա Վառ-
նա:

1908ին յայտարարուցաւ Օսմանեան Սահմա-
նագրութիւնը: Անդրանիկ մէշու կասկածանքով վե-
րաբերուցաւ ամէն երեսոյթներու հանդէսա, կ.
Պոլիս կանչուեցաւ, գաղտնի գնաց հոն եւ ի. Զար-
դարեանի տունը մնաց վեց օր: Հոդ Անդրանիկ հա-
կառակցաւ որ Հայերը մտնեն թիւրք երեսփ-
խանական ժողովի մէջ:

Վերադարձաւ շուտով Վառնա:

Անդրանիկ՝ Օսմանեան Սահմանագրութիւնէն
յետոյ զէնքը վար դրաւ. սակայն Կիլիկիոյ Աղէտը
1909ին եկաւ կրկին փոխելու Անդրանիկի միտքը:

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1912 Սեպտեմբեր 17ին Պուլկարիա եւ Պալ-

քանեան միւս դաշնակիցները ընդհանուր զօրա-
հաւաք յայտարարեցին Պալքանեան թէրակղղին
վրայ : Պուլկարահայ զանգուածը , որ ապաստան
գտած էր Պուլկարիոյ մէջ եւ կը վայելէր հոգա-
տարութիւն եւ պաշտպանութիւն պուլկարական
կառավարութեան կողմէ , փութաց կամաւոր գըր-
ուելու եւ օգնելու պուլկարական զէնքի յաջողու-
թեան :

Ինքնարերաբար մէջտեղ ելող անջատ կամա-
ւորներուն ուղղութիւն տարու համար մասնաւոր
յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Սոֆիայի մէջ Անդ-
րանիկի հետ խորհրդակցարար եւ կազմուեցաւ
հայ կամաւորական վաշտ մը պուլկար բանակին
մէջ , որ կը բազկանաբ 250 զինուորներէ :

Հսաւ Պուլկարական բանակի կանոնագրին ,
մէկ վաշտը պէտք է ունենար 150-160 զինուոր ,
բայց բացառապէս հայերու համար 250 զինուոր
ունենայու կարգադրութիւն եղած էր :

Անդրանիկ Պալքանեան պատերազմին մասնակ-
ցող Հայկական վաչտին զինաւոր դերակատարը
եղաւ :

Հայկական գորամասի գործունէութիւնը կը
պարզուի այն պաշտօնական վկայակրով , որ որրո-
ուած է պուլկար երկրապահ զօրքերու պետ՝ Զօ-
րավար Ենեսէի եւ սպայակոյտի պետ՝ գլխաւոր
սպայակոյտի Մայոր Դրբախնդովի եւ Համհար՝
կապիտան Նիքոլովի կողմէ :

Ասոնք իրենց տպագրուած վկայականով կու-
տան հաստատել , թէ Հայկական զօրամասը , ա-

Անդրանիկ եւ Ռուբէն Զարդարեան

ռաջին շրջանին մասնակցեցաւ Սոֆիա-Սամաքով-
Քոստենէց Պանիա - Բոլվտիւ - Թրնուով Աէմէն
Խասքով - Քըշալի - Մաստանլի - Կիւմիւճինա -
Ֆերէ - Սոֆլ - Տիմոթիկա - Ուղուն Քէօփրի -
Քէշան - Մալկարա - Ռոտոսթո արշաւախութե-
րուն եւ հետեւեալ կուներուն .

- 1 - Մեսթմանլի ժամ - 4 նոյեմբեր 1912
- 2 - Ուղուն Համիթէլի - 6 նոյեմբեր 1912
- 3 - Պալքան Թորէսի - 7 նոյեմբեր 1912
- 4 - Մերհամլի - 15 նոյեմբեր 1912 (Եաւէր
փաշայի բանակի գերումը)

Երկրապահ զօրքերու ամբողջական կազմին
մէջ , Պալքանեան Պատերազմի երկրորդ շրջանին ,
դործոն մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կը-
սիներուն մէջ :

Միւրէֆատէ քաղաքի գրաւման ժամանակ 26 ,
27 եւ 28 Ծունուար 1913 թ. եւ հետեւեալ արշա-
ւանքներուն - Շարքէօյ - Մալկալա - Քէշան - Ի-
գնալաւ Ֆետէ-Տէտէ Աղաճ - Կիւմիւճինա - Տէ-
միր Հիսոր Փեթրէչ - Սարումիցա Ռատովիչ -
Շափիկ - Քոչանէ - Սոֆիա :

Հայկական զօրամասը պաշտպանեց Մարմարա
Նովի ափը 1912 թ. Դեկտեմբեր 16էն մինչեւ 20
Ծունուար 1913 եւ 29 Ծունուարէն մինչեւ 22
Մարտ՝ նախանձախզրութեամբ կատարելով պա-
հակութեան ծառայութիւնը :

Բարուք ծառայութեան համար ուրիշներու
կարգին եւ ամենէն առաջ Անդրանիկ ստացաւ աս-
տիճանի բարձրացում եւ պատուանչան :

Գարեգին Նժդիկ

Զօրամասը արձակուեցաւ 1913 Մայիս 28ին,
Քոչանա քաղաքին մէջ, Թուրքիոյ հետ խաղաղու-
թիւն կնքուելէ յետոյ:

Պալքանեան պատերազմին Պուլկարիոյ Հայ
գունդերուն բնդհանուր Հրամանատարն էր Գարե-
գին Նժդեհ, որուն քաջազործութիւնները զնա-
հատուեցան պետութենէն:

ՀԱՄԱՀԱՐՑԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Համաշխարհային պատերազմը պայմանագրաւ երբ
Անդրանիկ Վառնա կը գտնուէր եւ կը զբարէր իր
գործերով:

Անդրանիկ գրեց Պոլիս, որպէսզի ժամ առաջ
յեղափոխականները եւ մատուրական զործինները
դուրս ելլնն: Անդրանիկ Պոլսէն ստացաւ հետեւ-
եալ Հեռագիրը:

«Պարոյ, անմիջապէս անցի՛ր Զրաբերդ, քու
ներկայութիւնը անիրածեց է այնուեղ»: Պարոյ,
Անդրանիկի կեղծանունն էր. միայն գիտէին մօտիկ
ընկերները, իսկ Զրաբերդը՝ Կար քաղաքին էր:

Անդրանիկ Համազգային ցանկութեան բնդա-
ռաջ երթալով 1914ին ճամբար ելաւ անմիջապէս
եւ Հայութիւն: Անդրանիկի գալէն առաջ Աղ-
գային Բիւրոյի ազգեցիկ անդամներէն Մեսրոպ
եպիսկոպոս, Թիֆլիսի առաջորդ, Սամսոն Յա-
րութիւնեան եւ Ալեքսանդր Խատիսեան արդէն գի-
մած էին Կովկասի փոխարքայ կոմս Վարանցով

Անդրանիկ՝ պինուրական տարապով

Դաշկովին մասնակցելու համար Կովկասեան ուսպ-
մարեմի գործողութիւններուն:

Համաձայնութիւն կը գոյացուի, որ Հայկա-
կան հետախուզական խոմքեր գոյութիւն պիտի
ունենային իրբեւ յառաջապահ ուսուական բանա-
կին:

Առաջին անգամ Արարատեան գունդը (այսպէս
կը կոչուէր Անդրանիկի զօրամասը) կը մէկնի
ուսպամակատ Խոյի ուղղութեամբ, գէպի Վան:

Աշնան վերջերն է, սարերը ձիւնը բռնած է:
Անդրանիկ առաջամ կոռուի կը բռնուի քըր-
տական ծխաւորներու հետ յետոյ թքքական
կանոնաւոր զինուորներու: Անդրանիկի հետ
նաև ուսուական կանոնաւոր բանակ: Անդրանիկին
զինուորները յաջողքաց պաշարել քրտական գե-
ղեր, երեք թիւրտ ցեղապետներ եկան յանձնուեցան
Անդրանիկին: Այդ ցեղապետներէն նշանաւոր ճի-
շանիկիր ազան մինչեւ վերջ մնաց Հաւատարիմ եւ
պաշտպանեց Չուրֆա-Շեքեան երկաթուղարիծը:

Անդրանիկ շարունակեց ճամբար եւ Վանի
ճանապարհի կիսուն, նամակ մը ստացաւ Վանի
Արամէն, որ կը յայտնէր թէ Թիւրո-Հայկական
ընդհարութը անխոսափելի պիտի դառնայ եւ իրեն
շուտ Հասնիլը անհրաժեշտ է: Անդրանիկ շտապեց
Հասնիլ Վան Գիշեր ցիրեկ մէր կամառները կը
շարունակեն յարձակումները եւ կը Հասնին մինչեւ
Մոլլա Հասան, Վանէն մէկ ու կէս օր հեռու:

Անդրանիկի այս խումբին մէջ կային իր Հին

Ընկերներէն եւ յայտնի կռուողներէն Սեպուհ, Սմբատ, Նիկոլ եւ ուրիշներ:

Անդրանիկ հոն յանկարծ նահանջելու հրաման
կը ստանայ: Արարատեան գունդը կը ստիպուի նա-
հանջել գլխիկոր եւ յուսալքուած:

Նահանջի լուրջ պատճառներ կային. Թուր-
քերը անցած էին Ծըւանտուղով, Թուրք-պարս-
կական սահմանագլուխի վրայ եւ զրաւած էին
Թաւրիզը: Թաւրիզէն սպանալով ամբողջ Կով-
կասին, Թուրքերը կը յառաջանային գէպի Կով-
կաս, Խալիլ Փաշայի առաջորդութեամբ: Եթէ
Թուրքերը յաջողէին՝ պիտի կարենային կտրել
ուսուական բանակի Սարլամաժիշի եւ Ալաշկերտի
հովիսի Թեւերը, իսկ սուսերը ստիպուած էին
քաշուիլ կովկասեան լեռներուն մէջ:

Գերմանները եւ Թուրքերը իրենց մեծագոյն
յոյսը դրած էին կովկասեան թաթարներուն վրայ, որոնք պիտի սպասարքէին եւ զարնին սուսական
բանակը թիկունքէն:

Ուսուական բանակի մէկ մասը եւ Արարատեան
գունդը Անդրանիկի Հրամանատարութեամբ զի-
մարդարեց Խալիլ Փաշայի զօրագունդը Դիլմանի
մէջ եւ չթողաց որ Խալիլը յաջողի կովկասեան իր
արշաւանքին մէջ:

ԴԻԼՄԱՆԻ ՃԱԿԱԾԱՄԱՐՏԼ

Արարատեան գունդը հազիւ հասած Դիլմանի
մօտակայ բուրները, Խալիլ Փաշա արդէն գրաւած

էր քաղաքը եւ գուրս էր և լած դէպի Աւարայրի գաշտը արշաւելու համար : Խալիլ փաշայի եւ Անդրանիկի միջն նամակներու փոխանակութիւն տեղի կունենայ : Խալիլ փաշա ճամբայ կ'ուզէ առանց կուռելու :

Անդրանիկ առիթով Անդրանիկ կ'որոշէ մեծ եւ անհասասար կոխ մզել, որովհետեւ այդ կոխը վճռական կարող էր ըլլալ ամբողջ կովկասեան ճակատագրին համար : Կը սուլեն հայ կամաւորներու գնդակները : Կոխը կը սկսի առաւօտան եւ կը տեսէ մինչեւ մթնչաղ, թշնամին չի կրնար Մուշանձար գիւղը մտնել . այս գիւղ կը գտնուէր երկու թշնամի գիծերու ճիշդ մէջանդ:

Թուրքերը մնացին բաց դաշտի վրայ : Անդրանիկ գիշերը իր զօրասիւնը տարածեց մինչեւ լիճ եւ ուժեղ պահակախումբը դրաւ ամէն կողք : Խնդը կը զոնուէր ճանապահներն եղերքը իրիկունը հեռագիր ստացաւ Զօրավար Նազարենէանէն : որ կ'մացնէր թէ երեք օրէն օդնութեան պիտի հասնի իրեն :

Անդրանիկ գիմացաւ երեք օր, վիրաւորուեցաւ Սմբատ եւ սպաննուեցաւ 18 լաւ զինուորներ : Սեպուհ միայն եօթ հոգիով յարձակում զործեց թրքական բանակի վրայ եւ գուրս վոնսեց Մուշանձար պատերուն ետեւ ապաստանոյ զօրքերը : Անդրանիկ անձամբ կը հոկէր թնդանօթային զործողութիւններուն :

Երեք օր յետոյ, կողակներով հասաւ Նազարենէան :

54

Անդրանիկ՝ իր օգնականներով

Ճակատամարտը տեսեց ամբողջ օր մը կրակի տեղատարափներու տակ : Թրքական բոլոր ճիգերը անցան ապարդին : Վրայ հասաւ գիշերը եւ կրակը զաղեցաւ երկու կողմէն : Անդրանիկ մնաց վը-րանի տակ եւ ամբողջ գիշերը քնացաւ հրամայելով կազմ ու պատրաստ պահէլ բոլոր ճիգերը : Անդրանիկ տեսաւ որ գիշերը ոչ մէկ շարժում չ'ըլլար, կուահեց որ թշնամին կը պատրաստուի փախէլու :

55

Իսկապէս թշնամին սկսած էր փախէլ, մերինները յարձակում կը գործեն եւ գիտակներու վրայ կոխով կ'անցնին Դիլման քաղաքը առանց ներս մըտնելու, հալածելու համար թշնամին : Դիլմանի ճակատամարտը պահկուած էր յաղթութեամբ, կովկասը գրկուած էր :

Դիլմանին ետքն է, որ Խալիլ Վանի կուսակալ կալ ճեւտէթին կը հեռագրէ լքել Վանը եւ Լիճի վրայով անցնիլ միւս ափը : Այդ եստանը ապատած էր եւ յաղթած :

Անդրանիկ իր զօրասիւնով անցաւ Բաշգալէ եւ գրհով վերցուց քաղաքը, Վանի աղատազրութենէն երեք օր առաջ : Բաշգալէի գրաւումը կարեւոր էր, որովհետեւ Վանի մէկ կողմը թրքական զօրքերէ բոլորովին մաքրուեցաւ, միեւնոյն ատեն թիկերիի գծով արդէն կը յառաջանային հայ ուրիշ նորակազմ կամաւորական գունդերը դէպի Վան, թեթեւցնելով Վանի սարսափելի կացութիւնը :

Վանի գրաւումէն յետոյ՝ մէր կամաւորական գունդերը միացան իրարու, իրենց առանձին առանձին հրամատարներով :

Խումբերու միացումով կը ստեղծուէր մօտաւորակէ 4000 կամաւոր զինուոր : Անդրանիկ եւ Դրօ զամաւորեցին զինուորները եւ կռուի սկսան թշնամին դէմ, Դատուանի ճակատամարտները շատ յաջող եղան հայոց համար եւ թշնամին խումբի մասնուեցաւ :

Դատուանի կոխներէն յետոյ սուսական բա-

Զօր. Բագրատունի եւ Անդրանիկ

նակը պաշարեց Պիթլիսը եւ առանց ներս մտնելու անցաւ Մուշի գաշտերը : Անդրանիկի մտնէնէն մէծ մտատանջութիւնն էին Մուշն ու Սասունը : Հաս-

56

57

բէթէն նամակ մը հասաւ Անդրանիկին, որ արագ օգնութիւն կ'ուզէր : Անդրանիկի զօրասիւնը կը հասի Վարդենիս գիւղը, երբ ընդհանուր նահանջի հրաման կը արուիք : Անդրանիկ ակամայ կը նահանջէ գերի չխնալու համար : Այդ նահանջը Անդրանիկ նկատեց ոռուերու կողմէ խաղ մը, որպէս զի թուրքերը յաջողէին իրենց կոտորածին մէջ եւ Հայաստանը մնար առանց հայերու :

Այս նահանջէն հայերու համար ստեղծուեցաւ սարսափելի վիճակ մը : Վանը զաղթեց : Մուշն ու Սասունը վերևականապէս բնաշնջուեցան : Սարսափել զարձաւ հայ զաղթականութեան վիճակը : Անդրանիկի զօրամասին վիճակն ալ հասած էր թշուառութեան աստիճանին :

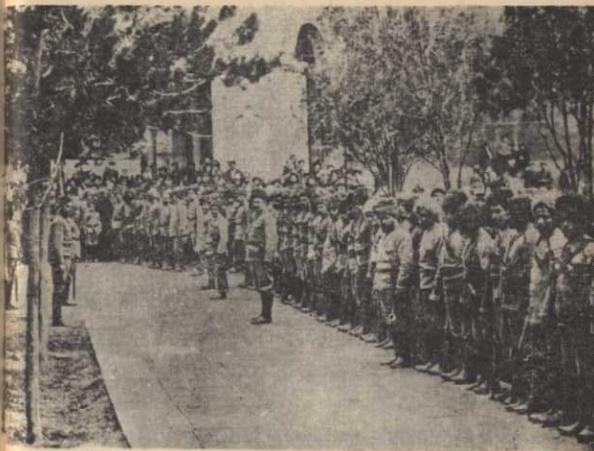
Անդրանիկ ստիպուեցաւ իր զօրքը վերակաղմել եւ նեստուիլ Կովկասի սամցարեմը :

Կամաւորական շարժման եւ գործունէութեան վերջին փուլն է Պիթլիսի գրաւումը :

Պիթլիս կը կոչուէր ցամաքային Տարտանէլ, պէտք էր երկար կիրճ մը ճեղքել անցնիլ զրաւելու համար Պիթլիսը : Անդրանիկ այս անգամ կը զրոնրէր Զօր . Ապացեւի Հրամանատարութեան ներքեւ . ոռուական բանակի ամենէն կեզտու զինուորականներէն մէկն էր այդ զօրավարը :

Խիստ ձմեռէ, ձեւնը պատաժ է ամէն կողմ, Պիթլիսի մէջ ամէն ինչ կորած է, զայրոյթը հասած է իր զագալթակէտին : Օրեր կը շարունակուին կոիւները, առանց որոշ արդիւնքի . Անդրանիկ կը նշմարէ, որ ոռու զօրավարը ակնյայտնի :

58

Անդրանիկ եւ իր գունդը Եջմիածնի մէջ

դաւաճանութիւն կ'ընէ : Փետրուար 14ին Անդրանիկ կ'առաջմրկէ զօրավարին, որ անպարման այդ դիշերը ընդհանուր յարձակում գործեն եւ գրաւեն Պիթլիսը, զօրավարը չի համաձայնիր : Անդրանիկ իր անձնական պատախանատուութեան տակ գիշերը կը սկսի յարձակում՝ քաղաք կը մտնեն գիշերը եւ կը խառնուին ահարեկուած թուրք զօրքերուն, բռնելով շատ մը գերիներ : Ապացեւ տես-

59

նելով Անդրանիկի յաջողութիւնը, սկսաւ նոր գաւերու, հեռազրեց Թէկիլիս Կովկասեան բանակի գերազոյն Հրամանատարութեան, թէ Անդրանիկ կոտորած կ'ընէ Պիթլիսի մէջ : Հրաման նկատ, որ անմիջապէս Անդրանիկ անցնի Մշոյ գաշտը : Հոն Անդրանիկ ձգեց խումբը Սմբատի Հրամանատարութեան եւ մեկնեցաւ Թէկիլիս, ազգուած ոռու երկու հրամանատարներու վրան բաց խաղերէն :

Սմբատ հոն ունեցաւ քանի մը յաջող հնկատամարտները : Ատէկ վերջ Կովկասի հշմանութիւնները վերջ տուրին կամաւորական խումբերուն, տեղը գնելով ոռուահայ հրացանաձիգ գունդերը :

1918 Փետրուար 8ին Անդրանիկ մեկնեցաւ գէպի Կարին : Աշխարհը լքած էր մեզ : Խուսական բանակը կը սկսէր հեռանալ : Մեր զինուորաւթիւնը տակաւին անկազմակերպ էր, բարոյալքուած : Զինուորական կարգապահութիւնը խախուած էր . Հարեւանները՝ թշնամի, խոկ զաւազիր գաշնակիցները՝ հեռու, մեր միւս զօրակունդերը ոռուական բանակին մէջ ժառանգութիւն մնացած էին : Այս վիճակի մէջ Փետրուար 16ին իրիկունը Անդրանիկ կը հասնէր Կարին . մտած իրիկունը դադրեցաւ զաղթական դասալքութեան հսանքը :

Յանդուզն եւ պատասխանատու քայլ էր Անդրանիկին ըրածը :

Վեհիպ վաշա 1918 Փետրուար 25ի կէսօրին նամակ գրեց Անդրանիկին եւ սպառնաց՝ եթէ չգործազրուին իր պահանջները : Իրիկունը ստացաւ պատասխանը Անդրանիկին եւ Փետրուար 26ի

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԸ
ԷՉՄԻԱՅՈՒՆԻ ՄՒՇ, 1919ԻՆ

Անդրանիկի ձափին՝ Զէօրէքձեան եպիսկոպոս, աջին՝ Գարեգին Յովսէփեանց եպիսկոպոս

առառուն թուրքերը սկսան ընդհանուր յարձակում մի : Վճռական բռպէներ էին : Փետրուար 26ի առաւորը Անդրանիկ փութաց հակատ՝ անձամբ գիմանգրաւելու համար վէհիպ փաշայի զօրքերը :

60

61

Անդրանիկի փորձեց պահ մը իր ներքին կռակով վառել փոքրթիւ, հոգեպէս թուցած, անկազմակերպ հայ բանակը, էրզրումի տակ: Փորձեց հրաշք դործել բայց չկարողացաւ փրկել դռւթիւնը:

Էրզրումի ինկաւ, մեղքը Անդրանիկին չէր: Անդրանիկ անկէ զգուցաւ եւ Սարը Կամիչէն զրկեց իր հրաժարականը:

Անդրանիկ թիֆլիս վերադառնալէ յետոյ, Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը զանազան անդամներ ստիպեց զայն երթալ ճակատ: Այս անդամ Անդրանիկ պայման դրաւ, ինքը կուգէ ենթարկուիլ միայն զօր: Նազարբէկեանի: Բոլորը համակերպեցան, Անդրանիկ մեկնեցաւ Աղեքսանդրապուրութեան տակ: Ապարապետի կարգադրութեամբ Արքաչյի վրայ՝ Ախալքալաքի ուղղութեամբ Հայկական բանակի աջ թեւրոնեց: Խումբը պիտի մերակագմաէր Աղեքսանդրապուլի մէջ եւ պիտի լրանար Սմբատի զինուորներով:

Մժրատ հաւանջեց Պիթլիսի մօսերէն Ալաշկերտի զծուութեամբ, հասաւ հզարի ու երեսան եւ պատրաստ էր զայռ եւ միամալու Անդրանիկին:

Էրզրումի անկումէն մինչեւ զինադադար, Անդրանիկ գործեց իրբեւ Հինաւուրց Հայդուկ, ինքնակամ, ինքնազլուխ: Աղեքսանդրապուլէն յետոյ քաշուեցաւ Լոռի: Անցաւ Դիլիջան անկէ ուղղուեցաւ Պարսկաստան:

Անդրանիկ, Բժ. Յ. Տէր Ստեփանեան,
Բժ. Թաշճեան, Եփրեմ եւ Գ. Սանասարեան

Պաթումի դաշինքը արհամարհելով, յանդուզն մտածումն ունեցաւ Նախիճնականի եւ Արտապատականի վրայով սուրբալ անցնիլ եւ իր զունդով միանալ անդլիացիներուն, Միջազգեաթէ մէջ:

Խոյի առջեւ Ալի Խասանի բանակին հետ բախում ունենալով ես գարձաւ գէպի Զանդեզուր եւ Ղարաբաղի լեռնաստանները, կուիը շարունակելու համար անընկնծէլի կորովով: Բոլոր արդ արկածալից ու հերոսական օրերուն, երբ իր միակ նպատակն էր հարուածել թուրքերը, ուոր առ ըլլային անոնք, Անդրանիկ վերաբին Սասոնի արծիւն էր, հին օրերու անմատն, անխորսակելի հայ-զուկը:

1918ի Յունիս 4ին խազազութիւն էր կնքում թուրքիոյ հետ: Անդրանիկի միակ փափաքն ու իտէայն էր արեւմտահայութիւնը ազատադրում տեսնել թրքական զարաւոր լուծէն: Հաշտութիւն էր կնքուած, տաճկահայկական հանանդները դուրս կը մնային Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն: Այս էր գլխաւոր պատճաներէն մէկը, որ Անդրանիկ բաժնուեցաւ իր կեանքէն եւ կուիէ երկարամեայ բարեկամներէն:

Թերութիւններ եւ վրիսումներ մարգկային են ու անխուսափելի, Անդրանիկ ալ ունեցաւ վրիսումներ, սակայն ո՛չ մէկ ընկեր ինքն իրեն թոյլ տուաւ վիրաւորել զինքը կամ ուրանալ իր արժէքը:

ԿԵԱՆՔԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Անդրանիկ կովկասէն հեռանալով այցելեց Եղիստոս, ուր իրեն նուիրուեցաւ մասնաւրապէս պատրաստուծ սուր մը^(*): 1920ի Յուլիսին Լուսոն կը գտնուէր, Ֆրանսական կառավարութիւնը պատույ լեզէնի աստիճանով պատուեց զինքը և 1921ին Փարիզի մէջ վերամուսնացաւ ու զնաց Ամերիկա: Հայ զաղութիւններէն գտաւ համակալից ընդունելութիւն:

Վերջին տարուան ընթացքին զօրավարը ընկնծիւած էր եւ կը տառապէր սրտի հիւանդութենէ:

Բժիշկներու թելագրութեամբ զարմանուելու համար զացած էր Քալիֆորնիոյ Զիքօ հանքային ջուրերը:

Արքի անձիւրնեկալ, խորթ եւ յիշատակ ու սրութիւններ ունեցող հողի մը վրայ, միշտ երազելոյ, բազմալոյ եւ ապրելոյ Հայրենի երկիրը, որուն համար կոտեցաւ եւ որուն հողը արիւնով ոռոգուեցաւ: Հայրենիքէն հեռու, այս զրկանքը խիստ գժուար էր հերուին համար: Զգաց թէ անգութ մահը պիտի փակէ աշքերը, վերջին նայուածք մը ուղղեց գէպի Հայաստան, ա՛ն մը քաշեց եւ գոչեց — «կը մեռմիմ, կիսատ ճգած գործու»:

Ահա վերջին խօսքերը եւ կտակը մեծ հայրե-

(*) Անդրանիկի սուրը կը գտնուի Հայաստանի պետական բանգարամը:

Նասէրին : Աւելի քան քառորդ դար , իր անունին հմայքով հայ սիրու ալեծփող սարերու արծիւր այսպէս 1927ի Օգոստոս 31ին Երեքարթի երեկոյ լոեց :

Մեռնիլ՝ Հայրենիքն հեռու , օտար հոգի վրայ , մահ է հայրենասէր հերոսի համար : Հայ ժողովուրդը միայն մէկ տեղ ունի իր պաշտած հերոսին համար , Հայաստան , ուր կրնայ հանդիստ առնել հերոսին մարմինն ու հոգին :

Հերոսին յուզարկաւորութիւնը կատարուեցաւ 1927ի Սեպտեմբեր 7ին Ֆրեդոյի մէջ . մասնակցութեամբ տասը հազար ժողովուրդի : Հայ եւ ամերիկացի սպաներու կողմէն զինուորական պատիւներ եղան . մահազոյժը կայծակի արագութեամբ արձագանդ դաւա ամէն կողմէ եւ ամէն շրթունք Անդրանիկի անունը թոթովեց խոր արխոթեամբ :

Ապա , Զօր . Անդրանիկի մարմինը փոխադըրւեցաւ Փարիզ 1928ին եւ թաղուեցաւ Փէր Լաչէզի գերեզմանատան մէջ : Անոր յուզարկաւորութիւնը եղաւ Համազգային ցոյց մը , որուն մասնակցեցան 7000 Հայեր : Ֆրանսական մամուլի բոյոր կարեւոր օրդաները համակրական արտայայտութիւններ արձանագրեցին իրենց էջերուն մէջ : Դադալը Հայկական եռազոյն դրօնով փաթթուած դրուեցաւ գերեզման : Յուզարկաւորութեան կը մասնակցէին Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահին , պատերազմական նախարարութեան եւ այլ Հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներ :

Անդրանիկ՝ քաղաքացիական հազուատով

Հայ ժողովուրդը ծնած է հերոսներ՝ իր սեփական ծոցէն եւ իր հարազատ ու հայրենի հոգին վրայ , որովհետեւ հերոսը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հարազատ արտայայտութիւնը իր ժամանակի ողին :

Ազգութիւններ , որոնք հերոսներ չեն ծնիր , երկար չեն կրնար ազրիլ եւ զատապարտուած են պատմութեան մահավճիսին :

Վերոնականուող հայութիւնը մէկ պատկեր ունի միայն Ֆետայիի պատկերը : Ֆետայիի արիւնի մկրտութենին ծնաւ հերոսը եւ աշխարհն , որ մէշտ հիացող եւ երկրպագու է հերոսին՝ պաշտօնականացուց եւ օծեց զայն ու հայուկ-հերոսը զօրավար գարձաւ :

Անդրանիկ այն կոռուզներէն է , որոնք հարիւրաւոր ճակատամարտներու մէջ յանդէնօրէն առաջ նետաւեցան եւ ոչ մէկ վէրք ստացան եւ այդ եղան թշնամիին սարսափներէն մին :

Անդրանիկ ցցան կերպով ի յայտ քերաւ , թէ զէնքը մեր անարդ թշնամիին դէմ մեծ հրաշքներ կրնայ դործել . թէ ազատութիւնն ու յազթանակը զէնքի ծայրը է , թէ ազատութեան ցանկացող ցեղեր իրենց ազատութիւնը զէնքով պիտի ստանան , թէ իսկական հայրենասիրութիւնը զոհարերութեան մէջ է :

Այսօր հերոսը իր դազազին մէջէն ալ զողցես գուրս թոած եւ իր սիրուն նժոյզին վրայ բազմած հին հոռմայեցի ասպետի մը պէս իր իսկ բառերով կը պատզամէ . — «Զինուորներս , եղէ՞ք անվեհներ ,

Անդրանիկի դամբարանը
Փէր Լաշէզի գերեզմանատան մէջ (Փարիզ)

գիտցէք խնայողութեամբ գործածել ձեր փամ-
փուշտները, յազթանակը մերը պիտի ըլլայ»:

* *

Այս քանի մը էջերուն մէջ տալով հայ յեղա-
փոխութեան մեծագոյն զինուորներէն մէկուն
կեանքին ուրուազիծը, կ'ուզենք որ ան թելադրա-
կան ըլլայ մեր նոր սերունդին համար, որպէսզի
իր հայրենիքին մէջ թէ անկէ հեռու, անիկա գիտ-
նայ ներչնչուիլ Անդրանիկներու օրինակով։ Անդ-
րանիկ անունը, թշնամիներուն համար խորհրդա-
նըշանն է սարսափի, իսկ մեզի համար՝ յազթա-
նակի ու պարծանքի։

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

իրքեւ արծիւ սաւամում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացմում ես երկիմի երկիր տեսչալառ,
Քաջ անունդ պիսի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լերիմի ֆեղ ապաստան, Անդրամի՛կ։

Քիւրու ու տանիկ երը լսեն քո անունը,
Օձերի պէս պիս' սողան իրենց բոյնը,
Երակներիդ ազմիւ բաշի արիւնը,
Չը ցամաքէ՛ միմի յաւիտեան, Անդրամի՛կ։

Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ քոյ հիւսեն,
Քնիոյշ ձեռամք քո նակատը պըսակեն,
Գոհարներով ամվախ կուրծքը զարդարեն,
Կեցցե՞ս յաւէտ դու անսասան, Անդրամի՛կ։

Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ քոյ հիւսեն
Թող դայլայիեն զիշերցերեկ ամդադար,
Անյաղը մընա, դու քաջ կուուի սիրահար,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրամի՛կ։

ԳԻՒ

Լիբանանիստան ոսկի 10
Սուրիական ոսկի 10
Ամերիկան տոլար 3

Ստանալու համար դիմել

Գրասուն ՕՄԱՐ ԽԱՅԵԱՄ | Librairie Hamaskaïne
Զաւէն Սապութնեան | 10, Rue Hussein Beyhoun
Սալիսկ | | Հայէն — Սուրիա | | Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱՁԳԱՑԻՆ

ՎԱՀԵ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուիք 656
Պրակ 4.5
Տպագոմակ 2000
Աւարտում 30.11.1985

ՀԱՄԱՁԳԱՑԻՆ ՎԱՀԵ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne W. Sethian Press

Գ Ի Ե

Սուրիա եւ Լիբանան
Արտասահման

10 ռոկի

3 տոլոր

Ստանդու համար դիմել

Գրասուն ՕՄԱՐ ԽԱՅԵԱՄ | Librairie Hamaskaïne
Զաւէն Սապուննեան
Սալիպէ
Հալէպ — Սուրիա | 10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱՁԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԵ ՄԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
Printed in Lebanon by Hamaskaïne W. Sethian Press